

СУТНІСТЬ ТА ПРИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОЇ ІДЕОЛОГІЇ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНОЇ СКЛАДОВОЇ ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Обґрунтовується сутність, місце та призначення правової ідеології у правовій політиці України, виходячи з визначальної ролі правової ідеології як об'єктивно-суб'єктивного явища, а також ознак, які вирізняють, споріднюють та взаємодоповнюють вищезазначені політико-правові феномени.

Ключові слова: правова ідеологія, правова політика України.

Недюха Н. П. Сущность и предназначение правовой идеологии как определяющей составляющей правовой политики Украины.

Обосновывается сущность, место и предназначение правовой идеологии в правовой политике Украины, исходя из определяющей роли правовой идеологии как объективно-субъективного явления, а также признаков, которые отличают, сближают и взаимодополняют вышеуказанные политико-правовые феномены.

Ключевые слова: правовая идеология, правовая политика Украины.

Nediukha M. P. Essence and Role of the Legal Ideology as of the Determinative Component of the Legal Policy of Ukraine.

The Author substantiates essence, place and role of the legal ideology in the legal policy of Ukraine, proceeding from the determinative role of the legal ideology as of the objective and subjective phenomenon, as well as from the characteristics that distinguish, draw together and complement the above-mentioned political and legal phenomena.

Keywords: legal ideology, legal policy of Ukraine.

Розглядаючи сутнісні аспекти розуміння правової ідеології, необхідно наголосити на суттєвій відмінності в її визначенні, що мають місце в науковій літературі, адже це не може не позначатися на розумінні її функціональних можливостей, ролі та призначення в суспільстві. Розглядаючи під цим кутом зору правову ідеологію, можна виокремити, принаймні, три групи визначень зазначеного феномену. Так, одні автори розглядають правову ідеологію як складову правової свідомості, яка проявляється, передусім, на теоретичному рівні, оскільки є формою систематизованого, теоретичного знання. Звідси її головна функція вбачається у «впливі на формування і розвиток правової, політичної і моральної свідомості, світогляду та загальної культури індивідів, на зміцнення у суспільстві правових знань, піднесення престижу та авторитету держави, права, законодавства. У практично-правовому аспекті правова ідеологія сприяє формуванню уявлень, пропозицій, принципів, рекомендацій щодо вдосконалення правових відносин, норм та інститутів» [1, с. 659]. Зрозуміло, що таке розуміння функціонального призначення правової ідеології дещо обмежує її теоретико-методологічний потенціал у частині, передусім, визначення пріоритетів утвердження України як суверенної, демократичної, соціальної країни, правової держави і громадянського суспільства.

Так само важко визнати задовільними визначення правової ідеології, що обумовлюють евристичний потенціал, можливості правової ідеології, її змістовні та функціональні характеристики лише сферою поточного регулювання суспільних відносин, розглядаючи останні у відриві як від колективної пам'яті, так і конституційно визначених цілей соціального розвитку. Йдеться, зокрема, про дефініції, які розглядають правову ідеологію «як систему концентрованих правових поглядів, які ґрунтуються на певних соціальних і наукових пізнаннях» [2, с. 118], відносять до предмета вивчення правової ідеології «уявлення та погляди», «переконання, теорії, концепції про правову дійсність» [3, с. 278].

Натомість має місце ще одна група визначень правової ідеології, згідно з якими сутність вищезазначеного феномена полягає, передусім, у досягненні загального соціального консенсусу, суспільного компромісу, на засадах усталеного, цілісного бачення ролі права у державі та громадянському суспільстві, а також у визначенні основних цілей, методів та механізмів правового регулювання [4, с. 265].

Відповідно до вищенаведеної дефініції, правова ідеологія постає відносно самостійним політико-правовим феноменом, функціональним призначенням якого є визначення ролі права як

засобу унормування життєдіяльності держави, суспільства, громадян країни в їх підпорядкуванні завданням, цілям процесу соціальних змін. Згідно з наведеними визначеннями, правова ідеологія набуває ознак моністичного характеру, оскільки її сутність обумовлюється нормою права, на відміну, скажімо, від політичної ідеології, яка завжди є плюралістичною, тому що ґрунтується на певних інтересах – групових, корпоративних чи суспільних. Відповідно, за формою відображення соціальної дійсності правова ідеологія уособлює собою консенсус, який досягається на засадах осягнення сутності норми права та її реалізації як формально обов'язкового правила фізичної поведінки, яка має загальний характер, встановлюється або санкціонується державою з метою регулювання суспільних відносин та забезпечується відповідними державними гарантіями її (норми права) реалізації [5, с. 189–190].

Моністичний характер правової ідеології суттєво відрізняє її від ідеології політичної як плюралістичного явища, який продукується до життя завданнями політичної боротьби, політичного протистояння, що дозволяє визначати її ефективність у термінах «ціни» як поєднання здобутків і втрат, перемог і поразок. Тоді як призначення правової ідеології суттєво інше – мобілізувати потенціал суспільства на «консенсусних засадах», виходячи з різноманітних соціальних інтересів, які «облагороджені» нормою права, для реалізації його життєво важливих функцій, так само як держави, країни в цілому. У цьому сенсі правова ідеологія закладає підмурки уникнення отождолення різних правових сутностей – держави, суспільства і країни і, головне, дозволяє розглядати Конституцію України як політичний, правовий та ідеологічний документ водночас [6, с. 46–57], будувати правову політику відповідно до специфіки функціонування цих феноменів. З цього приводу відомий російський конституціоналіст С. О. Авак'ян справедливо констатує, що конституція не може не бути ідеологічним документом, адже практично кожне її слово, закріплені в конституції інститути є відображенням бажаної соціально-політичної системи країни [7, с. 14–15]. Цієї ж думки дотримуються А. В. Малько та М. І. Матузов. Зокрема, останній стверджує: «без політико-правової ідеології неможливе сучасне цивілізоване суспільство. Прикладами високо ідеологічних документів можуть слугувати Конституція США, Конституція ФРН, французька Декларація прав людини і громадянина 1789 р., які є ідеологічним фундаментом демократій і правових систем західних країн» [8, с. 561].

Однак вищезазначену якість конституції – ідеологічну – важливо відрізнити від конституційного положення «плюралізму ідеологій», адже політико-правова практика другої половини ХХ століття довела, як відомо, неможливість існування деідеологізованої держави всупереч офіційним заявам авторів теорії «деідеологізації», зокрема, одного з провідних її ідеологів Д. Белла. У цьому сенсі Конституція України справедливо зазначає, що «суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності», «жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова» (ст. 15 Конституції України). Політичний плюралізм є засадничою підвалиною демократичного розвитку, засобом забезпечення конституційного механізму зміни влади відповідно до волевиявлення народу, тоді як правова ідеологія слугує світоглядно-нормативним інструментом процесу забезпечення таких змін відповідно до визначених Основним Законом пріоритетів розвитку (ст. 1 Конституції України).

Правова ідеологія закладає теоретико-методологічні підвалини визначення змістовних і функціональних характеристик правової політики за декількома напрямками, а саме: а) концептуального обґрунтування розвитку вітчизняного законодавства; б) висвітлення тенденцій процесу змін українського суспільства в частині політико-правового забезпечення його функціонування чи, принаймні, тенденцій розвитку національного законодавства; в) законодавчого забезпечення пріоритетних сфер суспільних відносин: державного будівництва (проведення конституційної реформи, вдосконалення діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування тощо), економіки, політики, культури, реалізації прав і свобод людини та громадянина, а також участі України в міжнародному співробітництві.

Обґрунтовуючи значущість правової ідеології в частині здійснення правової політики, не можна не наголосити і на тій обставині, що будь-яка держава не може не здійснювати свою ідеологічну функцію, завдання якої полягають, передусім, у морально-правовій та ціннісній консолідації суспільства, мобілізації його потенціалу для досягнення певних, насамперед конституційно визначених цілей, зняття соціальної напруги в суспільстві, легітимації державної влади. Установки правової ідеології легалізуються як у позитивному праві, так і політичній ідеології, яка, на відміну від права, не завжди спроможна виконувати «благородну місію», може поставати загрозою і державі, і суспільству (ідеологія нацистської Німеччини). Однак за будь-яких

умов існування держави дає підстави стверджувати, що «політична влада завжди передбачає ідеологічну регуляцію суспільного життя» [9, с. 115].

Виходячи з вищенаведених міркувань, які набувають статусу теоретико-методологічних, уявляється доцільним запропонувати визначення правової ідеології за п'ятьма визначальними ознаками: а) реалізація національних інтересів; б) спроможність до соціальної мобілізації та в) забезпечення процесу соціальних змін; г) утвердження демократичних засад функціонування українського суспільства та д) справедливої винагороди, в основі якої – європейські стандарти рівня й якості життя.

У такому прочитанні – родовому – правова ідеологія має постати як сукупність концептуально обґрунтованих ідей, принципів і положень, правових цінностей, стимулів і мотивів, що сприяють зміцненню правомірних засад функціонування держави і суспільства, позиціонування країни в європейському та світовому просторі [10, с. 27].

Відповідно, правова ідеологія визначає ціннісно-світоглядні орієнтації процесу соціальних змін держави і суспільства, країни в цілому, що знаходить своє відображення в конституційно-правовому забезпеченні цього процесу – Основному Законі, чинних законах та підзаконних актах. У цьому сенсі можна погодитися з думкою, що правова ідеологія є водночас ідеологією конституційною, так само конституційного статусу правовій ідеології надає та обставина, що правові цінності, які вона уособлює і носієм яких вона є, суттєво перевершують зміст усіх прийнятих Верховною Радою України законів.

Вищезазначені ознаки залежно від їхнього змістовного та функціонального наповнення, поєднання та можливостей реалізації потенціалу та ресурсів розвитку формують, як свідчить історичний досвід, різні типи правової (конституційної) ідеології – ліберально-прогресистські типи (США), ліберальні (Франція, Іспанія, Італія), консервативні (Великобританія), соціал-демократичні (скандинавські країни), модернізаційні (Польща, Угорщина, прибалтійські країни), авторитарні тощо.

Класифікацію правової ідеології як родового політико-правового феномену можна здійснювати за критеріями неklasичного та постнеklasичного типу політико-правової дії, яка характеризує спроможність не лише до класичного способу владарювання, а й до розроблення зовнішньоорієнтованої правової (конституційної) ідеології як спроможності до позиціонування та конструювання соціально-політичного та правового простору України як суб'єкта міжнародного права, впливового гравця міжнародної політики.

Видові дефініції правової (конституційної) ідеології можуть обґрунтовуватися за, скажімо, пріоритетністю реалізації тих чи інших функцій суспільства – цілеорієнтування, адаптації, інтеграції [11], відтворення структури та зняття напруги відповідно до завдань нормативно-правового забезпечення оптимального функціонування суспільства як «сукупності всіх форм взаємодії та форм об'єднання людей, де виражається їхня всебічна залежність одного від іншого» [12, с. 84], держави, а також країни.

Відповідно, за ознакою цілеорієнтування правова (конституційна) ідеологія постає сукупністю концептуально обґрунтованих ідей, принципів і положень, правових цінностей, стимулів і мотивів, морально-етичних і правових норм, які, ґрунтуючись на визначених Основним Законом правах і свободах людини, сприяють утвердженню України як демократичної країни, правової держави і громадянського суспільства. Будучи уособленням права, правова ідеологія осмислює соціальну реальність під кутом зору її нинішнього, минулого й уявного (ідеального, цілесюжнього) правових станів, шляхів їх досягнення, відповідно до якого формує правосвідомість суспільства, сприяє утвердженню певного правового порядку, правовідносин, впливає на всі сторони соціального життя – економіку, політику, культуру, мораль, обумовлює характер та особливості функціонування політичного режиму тощо.

Натомість правова (конституційна) ідеологія в її адаптаційному варіанті спроможна набувати змістовних і функціональних характеристик, що пов'язуються з її відповідністю визначеним кордонам, геополітичному та політико-правовому простору, умовам довкілля, екологічним стандартам тощо.

Інтегративний варіант правової (конституційної) ідеології передбачає орієнтацію на безумовний пріоритет усталених звичаїв і традицій, ціннісних засад у процесі її обґрунтування та функціонування, дотримання статусу української мови як державної тощо, що має концентруватися у мові закону, його нормах.

Формування правової (конституційної) ідеології за ознакою функціонування суспільства як відтворення структури та зняття напруги має чітко виражений пріоритет поступового утвердження

цивілізаційних стандартів рівня й якості життя, транспарентності та передбачуваності дій влади, утвердження демократичних засад функціонування суспільства в частині, передусім, безумовного пріоритету прав і свобод людини. Зазначений варіант правової (конституційної) ідеології ідентифікується як проєвропейський.

Зв'язок правової ідеології з правовою політикою держави забезпечується шляхом:

- формування правової позиції суб'єктів права як такої, що обумовлюється ступенем усвідомлення ними законних інтересів основних груп суспільства та соціальної цінності права, внутрішньої готовності до дії чи утримання від такої в політично чи юридично значущій ситуації. Як відомо, правова позиція обумовлюється мірою інтеріоризації суб'єктом права правових ідей, поглядів, цінностей, оцінок та концепцій, що й визначає його відношення до права – позитивне, негативне чи вибіркове;

- формування поваги до права та закону. Інтелектуальний момент поваги до права є засобом реалізації народовладдя [12], охорони всіх форм власності, поєднання особистих і суспільних інтересів;

- безпосередньої участі у процесі вироблення й обґрунтування правової політики держави. При цьому визначаються й обґрунтовуються цілі та етапні завдання правового регулювання суспільних відносин, обґрунтовується інноваційний потенціал процесу соціальних змін відповідно до вимог принципів права, передусім справедливості, законності та правопорядку.

У процесі цієї взаємодії виробляється порядок формування органів влади та їх функціонування, процедури правотворчої діяльності, визначається й обґрунтовується процесуальний порядок здійснення правосуддя, нормативно-правового забезпечення прав і свобод громадян, гарантій їх реалізації тощо;

- визначення перспектив розвитку національної системи права, її гуманізації. Так, скажімо, взаємовплив правової ідеології та правової політики має своїм результатом перетворення (перейменування) виправно-трудоного права в кримінально-виправне, появу низки нових галузей права, зокрема, екологічного, податкового, а також обґрунтування необхідності визнання як самостійних галузей освітнього права, транспортного права тощо;

- обґрунтування пріоритетних напрямів та специфіки правового регулювання окремих галузей державної правової політики, спрямованих на забезпечення життєдіяльності важливих сфер суспільства: економіки, політики, соціальної сфери, зокрема, відтворення населення (створення нових сімей, стимулювання народжуваності), унормування процесів міграції власного населення, правового статусу закордонних мігрантів тощо;

- планування здійснення правотворчих робіт у складі тих органів держави, в яких утворюються спеціалізовані підрозділи, за прикладом, скажімо, Державної Думи РФ, де створено комітет із законодавства та судової реформи Державної Думи Федеральних зборів РФ, комітет з конституційного законодавства Ради Федерації Федеральних зборів РФ тощо, якими розробляються відповідні плани правотворчих робіт, а також проекти нормативних актів.

Цікавим є також й інший досвід. Зокрема, відповідно до пункту а) ст. 105 Регламенту Державної Думи, внесення законопроекту в Державну Думу передбачає надання «пояснювальної записки, яка б викладала предмет законодавчого регулювання, виклад концепції законопроекту з обов'язковим ідеологічним обґрунтуванням необхідності ухвалення закону»;

- обґрунтування потреби прийняття, зміни чи відміни тих чи інших нормативно-правових актів. Необхідність цього стає очевидною в процесі аналізу стану законності, правопорядку, ефективності правового регулювання за умов дії нормативно-правового акта, виявлення невідповідності змісту чинних нормативно-правових актів потребам процесу соціальних змін, національним інтересам, інтересам різних соціальних груп тощо;

- поширення позитивного впливу на свідомість та поведінку суб'єктів права [13, с. 18–22].

Відповідно, місце правової ідеології в процесі здійснення державної правової політики обумовлюється:

- а) розумінням її сутності та призначення як об'єктивно-суб'єктивного феномена, який дозволяє, з одного боку, забезпечити зв'язок правової політики з соціальною реальністю, орієнтуючи політику на завдання формування правової держави і громадянського суспільства, демократичної країни та самодостатньої особистості, а з іншого, – компенсувати її недоліки, слабкості, а то й відверті упущення;

- б) формуванням безпечного соціального та політико-правового простору, виходячи з утвердження та реалізації прав і свобод людини як відправних, основоположних щодо пошуку адекватних відповідей на виклики, ризики і небезпеки глобалізованого світу;

- в) розглядом правової ідеології як складової національної правової системи, що сприяє гуманізації останньої, особливо кримінального права;
- г) утвердженням консенсусних засад розвитку демократії в Україні;
- д) завданнями обґрунтування державної влади як природного, справедливого права, нормативно-правової реалізації ідеологічної функції держави;
- е) забезпеченням прав і свобод людини і громадянина;
- є) здійсненням правового виховання та забезпечення правової поведінки.

Таким чином, значення правової ідеології в державній правовій політиці України обумовлюється її змістовно-функціональними характеристиками, які набувають теоретико-методологічних ознак як відправних і визначальних водночас, її спроможністю як здійснювати нормативно-правове регулювання повсякденних інтересів основних груп населення, так і чинити правовий вплив на процеси соціального розвитку України. В цьому сенсі можна стверджувати про її змістовну, функціональну та стимулюючу роль у частині реалізації цілей державної правової політики, яку концептуально можна розглядати як засіб легітимізації внутрішньої та зовнішньої політики держави, особливу форму досягнення офіційно проголошених політичних цілей [14, с. 38–45], як її теоретико-методологічну підвалину, своєрідний засіб забезпечення зв'язку політики і соціальної практики.

Безсумнівною перевагою правової ідеології є її спроможність до менш жорсткої і більш універсальної регуляції соціальних відносин порівняно з правом.

Правову ідеологію можна розглядати як паралельну позитивному праву нормативно-ціннісну систему, яка за своїм обсягом перевершує зміст усіх прийнятих законів, є значно складнішою за свою організацією, механізмами функціонування та впливу на великі групи людей, є тісно пов'язаною як з позитивним правом, так і з іншими елементами вітчизняної правової системи.

Правова ідеологія і правова політика є взаємопов'язаними сферами діяльності, що обумовлюється: а) їхньою універсальністю та б) взаємодоповнюваністю. Зважаючи на ту обставину, що ідеологія ціннісно наповнює державну правову політику, цілеорієнтує її, надає бачення механізмів досягнення цілей тощо, будь-який дефіцит правової політики, можливі її слабкості компенсуються значною мірою правовою ідеологією. А це означає, що держава, яка діє на визначених, ustalених засадах правової ідеології, все більш набуває правових ознак, тим самим свідомо обмежуючи себе щодо завдань ідеологічної регуляції громадянського суспільства, поступово передаючи цю функцію його інститутам.

Разом з тим аналіз змістовних і функціональних характеристик правової ідеології, визначення її призначення, місця та ролі в системі державної правової політики не дають достатніх підстав для ствердної відповіді на питання про доцільність запровадження в Україні державної ідеології, зважаючи на її спроможність, у разі її конституційного закріплення, підпорядкувати своєму впливові політику, особливо у кризових, конфліктних ситуаціях, дестабілізованих соціальних станах. Це з одного боку.

А з іншого, правову ідеологію, зважаючи на її монізм, обумовлений нормою права, можна розглядати як правовий різновид державної ідеології і, відповідно до особливостей її зв'язку з державною правовою політикою, правова ідеологія спроможна набувати ознак теоретико-методологічної підвалини, відправного потенціалу, ресурсу та засобу розгортання можливостей правової політики.

Список використаних джерел:

1. Головченко В. В. Ідеологія права / В. В. Головченко // Юридична енциклопедія / Редкол: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Т. 2. Д–Й. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1999. – С. 659.
2. Венгерок А. Б. Теория государства и права: Часть 2. Теория права. Т.2. / А. Б. Венгерок. – М. : Юристъ, 1996. – 152 с.
3. Лазарев В. В. Теория государства и права: Учебник для вузов / В. В. Лазарев, С. В. Липень. – М. : Изд-во «Спарк», 1998. – 339 с.
4. Теория права и государства: Учебник / Отв. ред. В. В. Лазарев. – М. : 2001. – 419 с.
5. Рабинович П. М. Норма права / П. М. Рабинович // Юридична енциклопедія / Редкол: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Т. 4. Н–П. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2002. – С. 189–190.

6. Конституция в XXI веке: сравнительно-правовое исследование: Монография / Отв. ред. В. Е. Чиркин. – М. : Норма: ИНФРА-М, 2011. – 656 с.
7. Авакьян С. А. Конституция России: природа, эволюция, современность. – 2-е изд. / С. А. Авакьян. – М. : 2000. – С. 14–15.
8. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова и А.В. Малько. – М. : Юрист, 1997. – 568 с.
9. Сальников В. П. Государственность как феномен и объект типологии: теоретико-методологический анализ / В. П. Сальников, С. В. Степашин, А. Г. Хабибулина. – СПб: 2001. – 375 с.
10. Недюха М. П. Світоглядно-теоретичні засади правової ідеології / М. П. Недюха // Віче. – 2009. – № 21(258). – С. 27–30.
11. Інтегративна функція забезпечується не лише правовими механізмами, а й засобами ідентифікації титульної нації в її різновимірних формах буття як єдності сучасного, минулого та майбутнього, що дозволяє побудувати загальний ідеологічний каркас з його трьома складовими: а) колективною пам'яттю як усвідомленням спільної історії, звичаїв і традицій тощо; б) усталеними, загальнонаціональними цінностями; в) розумінням мети, перспективних цілей процесу соціальних змін як засобу позиціонування нації, конструювання соціального простору, увічнення етносу в часі та просторі.
12. Давыдов Ю. Н. Общество / Ю. Н. Давыдов // Социологическая энциклопедия: В 2 т. Т. 2. / Национальный общественно-научный фонд / Рук. науч. проекта Г. Ю. Семигин; Гл. ред. В. Н. Иванов. – М. : Мысль, 2003. – 863 с.
13. Мірошниченко Ю. Р. Конституційно-правове забезпечення народовладдя в Україні: Монографія / Ю. Р. Мірошниченко ; за ред. О. Л. Копиленка. – К. : «Фенікс», 2012. – 360 с.
14. Недюха М. Правова політика України: новітні виміри / М. Недюха // Вісник Академії управління МВС. – 2010. – № 4 (16). – С. 38–45.

* Недюха Микола Петрович – доктор філософських наук, професор, завідувач сектору методології Інституту законодавства Верховної Ради України.

ПОРЯДОК НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГЛАМЕНТУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ ЦЕРКВИ У ВІЗАНТІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

У статті розглядаються особливості регламентування адміністративно-територіальної організації (ієрархії) Церкви у Візантійській імперії. Автор розглядає їх у контексті інтеграції пізньоантичної правової традиції, канонічних настанов Східної Церкви і державно-церковного законодавства Візантійської імперії.

Ключові слова: адміністративно-територіальна структура, церковно-канонічне право, державно-церковне законодавство, канонічні акти.

Омельчук В. В. Порядок нормативно-правового регламентування адміністративно-територіальної структури Церкви в Візантійській імперії.

В статье рассматриваются особенности регламентирования административно-территориальной организации (иерархии) Церкви в Византийской империи. Автор рассматривает их в контексте интеграции позднеантичной правовой традиции, канонических установок Восточной Церкви и государственного законодательства Византийской империи.

Ключевые слова: административно-территориальная структура, церковно-каноническое право, государственное церковное законодательство, канонические акты.

Omelchuk V. V. Order normatively legal regulation of administrative-territorial structure of Church in the Byzantium empire.

In this article the features of regulation of administrative-territorial organization (hierarchies) of Church are examined in the Byzantium empire. An author examines them in the context of integration of late ancient legal tradition, canonical settings of East Church, and state church legislations of the Byzantium empire.

Keywords: administrative-territorial structure, church canonical right, state church legislation, canonical acts.

Візантійська імперія продовжує приковувати до себе увагу правознавців Світу. Це зумовлено унікальним поєднанням правових нашарувань. Свою роль у формуванні специфічної моделі держави та права Візантії відіграла Церква. У свою чергу, усередині Церкви поступово структуризується власна ієрархічна система, яка чітко регламентується канонічними та державно-церковними нормами. Процеси становлення ромейської державності дозволяють простежити посилення її еллінізації, поступовий відхід від класичних римських нормативно-правових стандартів, протистояння доцентрових та сепаратистських тенденцій. Єпархії намагалися посилити свою самостійність у вирішенні питань внутрішнього життя усередині єдиної Церкви. Її організація вибудовувалася з огляду як на канонічні традиції, так і потреби ефективного функціонування окремих церковних громад на території усієї імперії.

Характеризуючи міру наукового розроблення проблеми зазначимо наявність низки праць Є. Сильвестрової [15, 16], М. Сюзюмова [22, 23], Г. Літаврїна [6], С. Карпова [5], І. Снегарова [17], В. Ципїна [26], О. Каждана, які торкалися питань нормативного регламентування адміністративно-територіальної розбудови Церкви та ролі держави у цьому. *Ф. Терновський* під час свого перебування тут присвятив Візантії і безпосередньо Візантійській Церкві близько десятка публікацій. Серед них його докторська дисертація (1875 р.) і праця «Грекосхідна церква в період вселенських соборів» (1883 р.) [19, с. 13]. Проблеми церковно-канонічного права піднімалися у ході підготовки навчальних програм Київської Духовної Академії УПЦ Київського Патріархату. На окремі аспекти цієї проблеми вже звертав увагу автор даного дослідження. Йдеться про функції соборів [9], визначення статусу єпископа та його юрисдикції [10], становище монастирів [11], канонічні акти, взаємозв'язок церковної ієрархії та канонічного нормотворення [14], судові повноваження Церкви [13], вплив візантійських традицій на церковну організацію Київської Русі [8].

Уже окремі візантійські каноністи дуже широко трактували внутрішньоцерковні права василевса. Архієпископ Охридський Димитрій Хоматін, писав, що імператор, який є і називається верховним охоронцем церковного порядку, стоїть вище Соборних настанов і надає їм силу і

чинність. Він має право розв'язувати спори між митрополитами, єпископами та кліриками і обирати на вакантні єпископські кафедри, підвищувати статус єпископів та єпископств до митрополитів та митрополій. Імператор, на думку Хоматіна, мав більшість повноважень єпископів і тому його рішення мали силу канонів. Виняток складали суто літургійні дії (зокрема рукоположення). Візантійський коментатор Феодор Вальсамон також наділяв імператора повноваженнями щодо вирішення внутрішньоцерковних справ. Згідно з його твердженням, імператори, як і патріархи, мали вшановуватися як наставники у силу свого помазання святим миром. Від цього акта Вальсамон виводить право благовірних імператорів повчати християнський народ. Влада імператорів, на думку каноніста, поширювалася на душі і тіла підданих, тоді як патріархи – лише духовні пастирі [26, с. 47–48].

Статус митрополії у церковній ієрархії Східної Церкви визначався рядом чинників, насамперед церковно-канонічною традицією, внесенням до списку новоутворених митрополій (із відповідним переміщенням старих), піднесенням старих єпископств до рангу митрополій, зміною становища старих митрополій. Для визначення статусу митрополії імператорською та патріаршою канцеляріями склалися особливі списки послідовності митрополій та єпископств (*Notitiae episcopatuum*). Місце митрополій знайшло свій вираз у порядку підписання архієреями грамот у патріаршому Синоді. У засіданні останнього брала участь обмежена кількість митрополитів, які на час проведення його засідань перебували у столиці [5, с. 95]. Так, у протоколі акта від 3 травня 1280 р. серед митрополитів, які брали участь у засіданні Синоду, названо Миколу Халкідонського, Мелетія Афіньського, Никандра Ларриського, Лева Серрського, Феодора Херсонського, Феодора Сугдейського, Миколу Приконійського, Льва Веррійського [1, с. 22].

Уже на Константинопольському Соборі у 381 р. було закріплено особливий статус Константинопольського Патріарха, одразу по єпископові Риму. Імперське місто та Фракійська єпархія (церковною метрополією якої до цього була Гераклея) були визначені як приналежні до Константинополя. Константинопольський Патріарх Некторій претендував на головування на Соборі 394 р. попри присутність на ньому патріархів Феофіла Олександрійського та Флавіана Антіохійського. За Константинопольського Патріарха Іоанна Златоуста столична єпархія поширилася на Фракію (6 провінцій), Азію (*Asia proconsularis*, 11 провінцій) і Понт (11 провінцій). У 400 р. Іоанн на прохання християнської громади Ефесу рукоположив Геракліда Ефеського та призначив 6 єпископів [27, с. 190–191]. Наступний Константинопольський Патріарх Аттік бл. 421 р. домігся від імператора Феодосія закону, який унеможлилював призначення єпископів у сусідніх діоцезах без його згоди. Халкідонський Собор 451 р. не лише затвердив ці повноваження, а й розширив їх. Відповідні прерогативи (*πρεσβεια*) подібні прерогативам Римського єпископа були надані Константинопольському єпископові з огляду на імперський статус міста та перебування у ньому Сенату. Згідно з рішенням Собору в діоцезах Понту, Азії та Фракії єпископи рукопоклалися митрополитами за згодою єпископів згідно з встановленими канонічними нормами. Митрополити рукопоклалися Константинопольським архієпископом після одностайного обрання у звичному порядку і повідомлення архієпископу. У районах, населених варварами, Константинопольський ієрарх безпосередньо рукопокладав і єпископів (Канон 28). Згодом едикт імператора Юстиніана дав Константинопольському Патріархові право приймати прохання від інших патріархів, підкресливши його статус в Східній Церкві [27, с. 192]. У пізній Візантії Херсонське архієпископство підпорядковувалося безпосередньо Константинопольському Патріархові і не мало у власному підпорядкуванні єпископських областей [1, с. 20].

Константинопольський Патріархат зміцнив свої позиції у Криму ще в останній третині IX ст. [20, с. 108]. На межі IX і X ст. значна частина земель Таврики увійшла до складу адміністративно-політичної системи Візантії. Важливу роль у цьому процесі відіграла Церква, яка виступала зв'язковою ланкою між владою та місцевим населенням. Про її вплив та інституційний розвиток свідчить утворення цілісної церковно-територіальної системи півострова наприкінці X – на початку X ст. з п'яти єпархій – Херсонської, Готської, Фульської, Сугдейської, Боспорської [7, с. 124–125]. Чисельне зростання і організаційне зміцнення архієпископських кафедр Херсона і Боспору відображає їхнє переміщення у нотиціях, складених упродовж 920–980 рр. Вони пересунулися відповідно з 21 на 19 і з 39 на 32 місця. Херсонське архієпископство носило назву Херсакеї (Херсайкеї) [20, с. 117].

Напружена боротьба передувала визнанню окремого статусу Єрусалимського єпископа. Цьому опиралися митрополит Кесарії та Патріарх Антіохії. Єпископ Єрусалима підпорядковувався митрополиту Кесарії, проте разом з ним головував на палестинських соборах [27, с. 194]. Єпископ Кесарії здійснював митрополичу владу в Палестині. Він разом з

місцевими єпископами обирав і рукопокладав нових єпископів єпархії, скликав їх на місцеві собори, спільно з ними судив та зміщував єпископів, серед яких були і єпископи Єрусалима. Останній, щоправда, займав рівне з ним місце на вселенських та місцевих соборах [3, с. 373].

У V ст. триває боротьба Кіпрської Церкви за свої автокефальні права. З іншого боку, спираючись на адміністративну залежність острова від місцевого стратига, патріарха Антіохії намагалися підпорядкувати собі церковних ієрархів Кіпру. Антіохійський Патріарх Іоанн I скористався прибуттям до міста кіпрських єпископів Троїла і Феодора для спроби їхнього підпорядкування. При цьому антіохійський ієрарх заручився підтримкою стратига Сходу Флавія Діонісія. Останній у червні 431 р., по смерті кіпрського єпископа Троїла, звернувся до світського намісника Кіпру Феодора, щоб той, якщо розпорядження надійде після обрання нового єпископа, його поряд з іншими кіпрськими єпископами направив до Ефесу для пояснення перед Собором. У випадку невиконання розпорядження Феодор і його військо мали внести до державної скарбниці по 5 літрів золота. Аналогічне розпорядження Флавія Діонісія було направлено до митрополії Констанції, запропонувавши відкласти обрання нового єпископа до рішення Собору в Ефесі. Проте, попри ці застереження, Кіпрська Церква приступила до обрання нового ієрарха. Вакантну у Констанції кафедру зайняв Рігін, який після цього разом з єпископами павським Саприкієм, курійським Зеноном, солонським Євагієм та протопресвітером Кесарієм вирушили до Ефесу. Єпископ Рігін від імені всіх єпископів Кіпру зачитав перед учасниками Собору скаргу (*λίβελλος*) на архієпископа Антіохії Іоанна за спробу у союзі зі світською владою підпорядкувати собі Кіпрську Церкву. Скарга просила застерегти канонічну самостійність Кіпрського Синоду. За дозволом Собору Рігін зачитав накази Флавія Діонісія архонтові Кіпру і кліру митрополії Констанції. На запитання учасників Собору кіпріоти повідомили, що до цього Патріарх Антіохії не брав участь у самостійних хіротоніях ієрархів острова. Вислухавши це, Собор прийняв рішення берегти за Кіпрською Церквою право на самостійне обрання їх і руконакладення (8 Правило Ефеського Собору). Попри таке рішення антіохійські ієрархи продовжували свої зазіхання на самостійність Кіпрської Церкви. Патріарх монофізит Петро Кнафевс, вступивши вдруге на антіохійський престол бл. 485 р., знову намагався підпорядкувати собі Кіпрську Церкву під тим приводом, що вони отримали християнство з Антіохії. Проте архієпископ Констанції Анфімій відкинув ці зазіхання. Згодом ці суперечності між церковними ієрархами Кіпру та Антіохії доручили розглянути Константинопольському Патріарху Акакію (471–489 рр.) і Собору. У діяльності останнього взяв участь архієпископ Анфімій. Собор виступив на захист автокефальних прав Кіпру. Імператор Зенон, своєю чергою, видав грамоту, заборонивши Антіохійському Патріархові втручатися у справи Кіпрської Церкви. Єпископа Констанції було настановлено архієпископом усього острова з правом носити під час богослужінь червону мантию, тримати скіпетр замість монастирського жезлу, підписуватися червоним чорнилом, титулуватися за правом автокефального предстоятеля блаженством (*μαχαρίότης*) і блаженнішим (*μαχαρίωτατος*). Архієпископ Констанції отримав право стояти на чолі свого Синоду і спільно з ним обирати і руконакладати єпископів для Кіпру [18, стл. 74–78].

Олександрійський Патріарх впливав на процеси державного управління у регіоні, фактично виступаючи світським правителем Єгипту поряд з імператорським августалом. Олександрійський Патріархат зверхньо ставився і до інших східних єпархій [23, с. 155].

Імператори втручалися у формування адміністративно-територіальної структури Східної Церкви. Так візантійський імператор Лев III перепідпорядкував Константинопольському Патріархату Сицилію та Калабрію, а також ті області Балканського півострова (Епір, Іллірія, Македонія, Фессалія, Дакія), які на 731 р. належали Римській курії [22, с. 54]. Після захоплення урядовими військами Візантії болгарських земель з 995 р. болгарські єпархії стали перепідпорядковувати Константинопольському Патріархові. Зокрема, йому було передано Ларису, Навпакт, Нікополь, Драч [17, с. 25]. Імператорськими актами могло обмежуватися число кліриків та їхній статус у церковній ієрархії Східної Церкви. Так, Новеллою III імператора Юстиніана, виданою у 535 р., обмежувалася кількість кліриків, які служили у константинопольських церквах [15, с. 29].

Право контролю за рангами нового духовництва, керування обранням нового архієпископа та єпископів, загальним станом єпархії Salona, мали адміністратори папських маєтностей у приєднаній за Юстиніана Далмації. Вони були папськими представниками (*responsalis*) в місцевій єпархії і тому могли виступати арбітрами у суперечках між місцевим архієпископом та єпископами, церковними ієрархами та представниками органів державної влади [29, с. 21].

Після 1204 р. позиції Константинопольського Патріархату були ослаблені. Резиденцію Патріарха було перенесено до Нікеї. Константинопольський Патріарх Герман II змушений був протестувати проти обрання без погодження з ним та його благословення нових митрополитів у Діррахії та Фесальській Ларисі. Натомість Георгій Бардан, єпископ Корфу з 1219 р., у листі до Германа II обґрунтовував цілковите право єпірського правителя Феодора Дуки визначати на церковні уряди тих осіб, у лояльності яких він був переконаний [28, с. 207].

Зважаючи на впливові позиції Церкви Болгарії, візантійський уряд окремими нормативно-правовими актами підтвердив її соціально-економічний та політико-правовий статус. Імператор Василь II видав болгарському архієпископу в 1019–1025 рр. три відповідні ситіллії. Це було нагальним для ієрархів з огляду на пошук нової моделі взаємин з владою, які стали продовженням системи, яка склалася «за Петра і Самуїла». Встановлювалися кількість париків і кліриків для кожного єпископства з усіма належними приходами у містах і укріплених містечках, їхні обов'язки щодо церкви, вони звільнялися від частини податків. Пільги були зрівняні для усіх єпископств, за винятком трьох (Охрида, Касторія, Відина) [6, с. 74–75]. За даними першої грамоти імператора Василя II Охридський архієпископ отримав право на 40 кліриків і 30 париків в Охриді, Приспі, Мокрі і Кичеві, а єпископ Костура, у якого було раніше більше залежних людей, отримав право тільки на 40 кліриків і 30 париків в областях Костура, Корешти, Колоні, Девола, Воюси і Мокри [25, с. 4]. Архієпископ Даміан з Доростолу згідно з розпорядженням імператора Романа Лакапіна Імператорською радою був проголошений Патріархом, а Болгарська Церква отримала автокефальний статус [21, с. 80–81]. Це імператорське рішення визнавав Константинопольський Патріарх [17, с. 26]. Резиденція болгарського ієрарха була в Великому Преславі, згодом у Доростолі. Проте згодом Даміана усунув імператор Іоанн Цимісхій [21, с. 80–81] (καθηρέθη) від сану. Цей акт ліквідував Болгарський Патріархат [2, с. 310]. Не чекаючи свого ув'язнення, Даміан втік у Средець, де продовжив виконувати свої функції для тієї частини приходів, які продовжували його визнавати. Наступник Даміана Герман мав свою резиденцію спочатку у Водені, а згодом у Преспі [17, с. 26]. Після повернення Македонії до складу Візантії у 1018 р. на церковні посади у Болгарській Церкві стали призначати ромеїв. Так архієпископом в Охрид візантійським імператором було у 1036/1037 рр. призначено Лева, хартофілакса Великої церкви [21, с. 80–81]. Після цього вплив Константинопольського Патріархату та імператорської влади тут посилюється, що спонукало Римського Папу Льва IX видати книгу з викриттям їхніх ересей [4, с. 27].

До конфлікту з Константинопольським Патріархатом призвело рукоположення у єпископи Солуні болгарина Михаїла Братана. Поблизу Афона було утворено нову єпархію у Іериссо, що викликало побоювання афонських монастирів за свою самостійність та опір солунського митрополита, єпархію якого було зменшено. Згідно із соборним рішенням представників Східної Церкви, погодженим з Константинопольським Патріархом, автокефалію у 1235 р. отримала Болгарська Церква. Принципове рішення про це прийняли на нараді і Соборі у Лампсаці. При цьому філадельфійський митрополит вимагав безумовного скинення Загорського Патріарха. Відповідно до рішення 1235 р. у Лампсаці настановлений Болгарським Патріархом єпископ Іериссо зберіг свою кафедру і право участі у справах святогорських монастирів, водночас залишаючись у канонічному підпорядкуванні у солунського митрополита. Він допускався до церковних служб на Афоні за умови дотримання автономії афонських монастирів. Це було зумовлено гнучкою політикою болгарського царя Асеня [24, с. 144–145].

Отже, адміністративно-територіальна організація Східної Церкви постійно вдосконалювалася. Порядок її функціонування визначався як державно-церковними, так і канонічними актами. Важливу роль у забезпеченні функціонування церковної організації на місцях відігравали як колективні органи (насамперед вселенські та помісні собори), так й окремі церковні ієрархи (патріархи, єпископи, митрополити). У ході формування системи територіальної церковної ієрархії простежується боротьба як усередині єпархії за розширення повноважень церковних ієрархів нижчих рівнів, так і між окремими єпархіями за розширення своїх кордонів. Це було зумовлено питаннями фінансового і статусного характеру. Набуття окремою церковною структурою автокефального статусу супроводжувалося тривалою внутрішньо-церковною боротьбою, в якій брали участь представники державної влади.

Список використаних джерел:

1. Богданова Н. М. Церковь Херсона в X – XV вв. / Н. М. Богданова // Византия. Средиземноморье. Славянский мир: сб. [ред. кол.: Г. Г. Литаврин и др.]. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – С. 19–49.
2. Божилов И. А. Българският апокалипсис: 976 – 1018 г. / И. А. Божилов // История на България в три тома. – Т. 1: Божилов И. А. История на Средновековна България VII – XIV век / И. А. Божилов, В. Т. Гюзелев. – София: Анубис, 1999. – С. 308–338.
3. Гидулянов П. Митрополиты в первые три века Христианства / Павел Гидулянов // Ученые записки юридического факультета Имп. Московского ун-та. – Вып. 25. – М., 1905. – С. VIII + 377 с.
4. Западният писател Зигеберт пише в своята хроника за българския архиепископ Лъв Охридски (XI – XII в.) // Македония: Сб. от документи и материали [отг. ред. Д. Косев, Х. Христов, Н. Тодоров, В. Станков]. – София: Институт за история; Институт за български език, 1978. – С. 27.
5. Карпов С. П. Трапезунд и Константинополь в XIV в. / С. П. Карпов // ВВ. – Т. 36. – 1974. – С. 83–99.
6. Литаврин Г. Г. Болгария и Византия в XI – XII вв. / Г. Г. Литаврин. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 472 с.
7. Науменко В. Е. К вопросу о церковно-административном устройстве Таврики в VIII–IX вв. (по данным *Notitiae episcopatum*) / В. Е. Науменко // АДСВ. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2003. – Вып. 34. – С. 123–145.
8. Омельчук В. В. Вплив візантійських традицій на адміністративно-церковні процеси та церковно-канонічне право на українських землях / В. В. Омельчук // Державно-конфесійні відносини в Україні: сучасний стан та тенденції розвитку [за ред. В. Д. Бондаренка та І. М. Мишака]. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – С. 184–194.
9. Омельчук В. В. Діяльність церковних Соборів в контексті управлінської системи Візантії / В. В. Омельчук // Болховітінський щорічник 2012 [відп. ред. К. К. Крайній]. – К.: НКПЗ; ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – С. 61–80.
10. Омельчук В. В. Інститут єпископа у системі церковно-канонічного права Візантії: судові та правозахисні функції / В. В. Омельчук // Наукові праці НАУ. – Юридичний вісник: Повітряне і космічне право. – 2013. – № 1 (26). – С. 34–38.
11. Омельчук В. В. Особливості еволюції правового статусу монастирів у Візантійській імперії / В. В. Омельчук // Університетські наукові записки: Часопис ХУУП. – № 1 (45). – 2013. – С. 36–42.
12. Омельчук В. В. Порядок регламентування діяльності окремих церковних інститутів у правовій системі Візантійській імперії / В. В. Омельчук // Наукові записки Інституту законодавства ВР України. – 2013. – Вип. 2. – С. 23–28.
13. Омельчук В. В. Судові повноваження Церкви та канонічні покарання у Візантійській імперії / В. В. Омельчук // Публічне право. – 2013. – Вип. 2 (10). – С. 288–294.
14. Омельчук В. В. Церковна ієрархія та нормотворчість у Візантійській імперії // Правничий часопис Донецького нац. ун-ту. – 2012. – №2. – С. 232–240.
15. Сильвестрова Е. В. Новелла III Юстиниана и юридическая природа прав церкви Константинополя на ее имущество в начале VI в. н. э. / Е. В. Сильвестрова // ВВ. – Т. 65 (90). – 2006. – С. 29–36.
16. Сильвестрова Е. В. *Lex Generalis*. Императорская конституция в системе источников греко-римского права V – X в. н. э. / Е. В. Сильвестрова. – М.: Индрик, 2007. – 248 с.
17. Снегаров И. История на Охридската архиепископия. – Т. 1: От основането и до завладяването на Балканския полуостров от турците / И. Снегаров. – София: Академично изд-во, 1995. – 2 фототипне изд. – XVI + 347 + 17 с.
18. Соколовъ И. И. Кипрская православная церковь / Соколовъ И. И. // Богословская энциклопедия. – Т. X: Киннамонъ – Кионъ [под ред. Н. Н. Глубоковского]. – СПб., 1909. – С. 69–183.
19. Сорочан С. Б. Ф. А. Терновский (1838–1884) – исследователь истории Византии / С. Б. Сорочан, С. И. Лиман // Научные ведомости Белгородского гос. ун-та. – Серия: История. Политология. Экономика. – 2007. – № 1 (32). – С. 11–19.
20. Сорочан С. Б. «*Carceras habitateris*»? Положение Херсона во второй половине IX в. // Боспорские исследования. – Симферополь, 2003. – Вып. 3. – С. 73–130.

21. Списък на охридския архиепископ Йоан Комнин (Дюканжов списък) на архиепископите на България (XII в.) // Македония: Сб. от документи и материали [отг. ред. Д. Косев, Х. Христов, Н. Тодоров, В. Станков]. – София : Институт за история; Институт за български език, 1978. – С. 80–81.
22. Сюзюмов М. Я. Первый период иконоборчества / М. Я. Сюзюмов // История Византии. – В 3 т. – Т. 2 [отв. ред. А. П. Каждан]. – М. : Наука, 1967. – С. 49–64.
23. Сюзюмов М. Я. Христианская церковь в IV – VI вв. / М. Я. Сюзюмов // История Византии. – В 3 т. – Т. 1 [отв. ред. З. В. Удальцова]. – М. : Наука, 1967. – С. 144–163.
24. Цанкова-Петкова Г. Восстановление Болгарского Патриаршества в 1235 г. и международное положение Болгарского государства / Г. Цанкова-Петкова // ВВ. – Т. XXVIII. – 1968. – С. 136–150.
25. Цанкова-Петкова Г. Социальный состав населения болгарских земель в период византийского господства / Г. Цанкова-Петкова // ВВ. – Т. XXIII. – 1963. – С. 3–22.
26. Цыпин В. Курс церковного права: Уч. пособие / В. Цыпин. – Клин: Христианская жизнь, 2004. – 703 с.
27. Шафф Ф. История христианской церкви. – Т. III: Никейское и посленикоевское христианство. От Константина Великого до Григория Великого. 311–590 г. по Р. Х. [пер. с англ. О. А. Рыбакова] / Ф. Шафф. – СПб.: Библия для всех, 2007. – 688 с.
28. Dudek J. Blaski i cienie «epirockiego separatyzmu» kościelnego w latach 1204 – 1230 / J. Dudek // Piotrkowskie Zeszyty Historyczne. – Т. 12 (2011). – Cz. 2. – S. 197–209.
29. Škegro A. Patrimony of St. Peter in Dalmatia / A. Škegro // Povijesni prilozi. – Vol. 21. – № 21. – Veljača 2002. – S. 9–28.

* Омельчук Володимир Васильович – кандидат історичних наук, співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.